

YANNICK HAENEL

*Het zwijgen van
Jan Karski*

Roman

Vertaald door Arthur Wevers

MEULENHOF

Gepubliceerd met steun van het Franse ministerie van
Buitenlandse Zaken, het Institut Français des Pays-Bas-Maison
Descartes en de BNP-Paribas.

Oorspronkelijke titel *Jan Karski*

Copyright ©Editions Gallimard, Paris, 2009

Copyright Nederlandse vertaling © 2011 Arthur Wevers en
J.M. Meulenhoff bv, Amsterdam

Vormgeving omslag Zeno

Vormgeving binnenwerk Text & Image, Gieten

Foto voorzijde omslag Plainpicture/fStop

Foto achterzijde omslag Agence Opale

www.meulenhoff.nl

ISBN 978 90 290 8631 8 / NUR 302

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door
middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze
ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de
uitgever.

1

Shoah van Claude Lanzmann. Tegen het einde van de film probeert een man te praten, maar het lukt hem niet. Hij is in de zestig en spreekt Engels; hij is lang, mager en draagt een elegant grijsblauw pak. Het eerste woord dat hij zegt is 'Now'. Hij zegt: 'Nu ga ik vijfendertig jaar terug,' maar hij raakt meteen in paniek, houdt zijn adem in en maakt afwerende gebaren met zijn handen: 'Nee, ik ga niet terug... nee... nee...' Hij snikt, slaat zijn handen voor zijn gezicht, staat plotseling op en verdwijnt uit beeld. Zijn plek is leeg, er zijn alleen nog boekenplanken, een bank en planten te zien. De man is verdwenen. De camera zoekt hem. Wanneer hij terugloopt naar zijn plek, verschijnt zijn naam in beeld: 'JAN KARSKI (USA)'. En dan, op het moment dat hij gaat zitten:

‘Voormalig koerier van de Poolse regering in ballingschap.’ Hij heeft helderblauwe, betraande ogen, zijn mond is nat. ‘Ik ben er klaar voor,’ zegt hij. Hij vertelt in de verleden tijd, als de verteller in een boek: ‘Halverwege het jaar 1942 besloot ik mijn missie als verbindingsagent tussen het Poolse verzet en de Poolse regering in ballingschap in Londen te hervatten.’ Door op deze manier aan zijn verhaal te beginnen beschermt hij zich tegen de emoties: je hebt de indruk dat je het begin van Dante hoort, of van een spionageroman. Hij legt uit dat de joodse leiders in Warschau te horen hadden gekregen dat hij naar Londen vertrok en dat er een ontmoeting was geregeld, ‘buiten het getto’, zegt hij. Het is meteen duidelijk dat hij het daarover zal hebben: over het getto van Warschau. Hij zegt dat ze met zijn tweeën waren: een leider van de Bund, de joodse socialistische partij, en een vertegenwoordiger van de zionisten. Hij noemt hun namen niet en vertelt ook niet waar de ontmoeting plaatsgevonden heeft. Zijn zinnen zijn kort en direct en worden omringd door stilte. Hij zegt dat hij niet op deze ontmoeting was voorbereid. Dat hij in die tijd door zijn werk in Polen tamelijk geïsoleerd was. Dat hij er niet van op de hoogte was. In al zijn woorden is het spoor van deze remming terug te vinden die hij aanvankelijk ondervond, toen hij uit beeld verdween. Je zou bijna zeggen dat ze trouw blijven aan de onmogelijkheid om hierover te praten. Jan Karski kan de plaats van getuige die hem toegewezen is niet innemen, en

toch heeft hij hem ingenomen, of hij dat nu wil of niet. Zijn stem is al meteen gebroken omdat datgene wat hij te zeggen heeft alleen *met een gebroken stem* kan worden gezegd. Opnieuw zegt Jan Karski: 'Now': 'Nu, hoe moet ik dit nu vertellen?' Om zich ervan te overtuigen dat hij nog levend is, dat ze hem niet meer kunnen raken, verbetert hij zijn eerste zin opnieuw: 'Ik ga niet terug.' Deze zin zal hij tijdens het interview regelmatig herhalen: 'Ik ga niet terug in mijn herinneringen. Ik ben hier. Zelfs nu wil ik niet...' Hij wil zich wapenen tegen zijn eigen woorden, tegen datgene wat ze bloot zullen leggen. Hij wil niet dat zijn woorden hem opnieuw blootstellen aan het onderwerp van zijn verhaal; hij wil het niet opnieuw beleven. Daarom legt hij ook zoveel nadruk op de afstand: 'Ik hoorde er niet bij,' zal hij zeggen. 'Ik maakte er geen deel van uit.' Jan Karski zegt dat de twee mannen hem beschreven 'wat de joden overkwam'. Hij herhaalt dat hij het niet wist. Ze leggen hem uit, zegt hij, dat Hitler het hele joodse volk zal uitroeien. Niet alleen de Poolse joden, maar de joden uit heel Europa. De geallieerden strijden voor de mensheid, zeggen ze hem, maar ze moeten niet vergeten dat de joden in Polen volledig zullen worden uitgeroeid. Jan Karski grimast, zijn handen lijken te smeken, alsof hij zich op dit moment met de twee joodse leiders identificeert, alsof hij, terwijl hij aan het woord is, hun plaats inneemt. Hij vertelt dat ze heen en weer liepen door de kamer: '*They were breaking down.*' Hij zegt dat ze 'meerdere malen in de loop

van het gesprek hun zelfbeheersing verloren'. Precies zoals hij, Jan Karski, tegenover de camera van Claude Lanzmann. Maar in 1942 werd er tegen hem gepraat; hij bleef roerloos in een stoel zitten: hij stelde geen vragen en luisterde alleen. Vijfendertig jaar later is hij degene die praat: hij herhaalt datgene wat de twee joodse leiders hem hebben verteld. Ze beseften dat hij het niet wist, zegt hij, en nadat hij had verklaard dat hij hun boodschappen zou overbrengen, begonnen ze hem te vertellen wat de joden overkwam. Claude Lanzmann vraagt hem vervolgens of hij wist dat de meeste joden uit Warschau al waren vermoord. Jan Karski zegt dat hij dat wist: 'Ik wist het, maar ik had niets gezien.' Hij zegt dat niemand het hem ooit beschreven had: 'Ik was daar nooit geweest,' zegt hij. 'Het is één ding om de statistieken te kennen... Er waren ook honderduizenden Polen, Russen, Serviërs en Grieken vermoord, dat wisten we. Dat was een kwestie van statistiek.' Wie wisten het? En wat precies? 'We' wisten het – maar 'we', wie zijn dat? Jan Karski 'wist' het zonder het te weten – dat wil zeggen dat hij niets wist. Want waarschijnlijk weten we niets zolang we het niet hebben gezien, en dat is precies wat Jan Karski gaat vertellen. Want de twee boodschappers nodigen hem uit om met eigen ogen te komen zien wat er in het getto van Warschau gebeurt, ze stellen voor om een bezoek voor hem te regelen. De leider van de Bund vraagt hem om 'mondeling verslag' uit te brengen aan de geallieerden. 'Ik weet zeker,' zegt hij tegen

Jan Karski, 'dat u overtuigender bent als u hun kunt zeggen: "Ik heb het met mijn eigen ogen gezien."' Meerder malen zoomt de camera in op het gezicht van Jan Karski. Zijn mond praat, je hoort zijn stem, maar het zijn zijn ogen die het weten. De getuige, is dat degene die praat? Het is in de eerste plaats degene die het heeft gezien. De uitpuilende ogen van Jan Karski, waarop wordt ingezoomd, kijken je in *Shoah* door de tijd heen aan. Ze hebben het gezien, en nu kijken ze jou aan. Claude Lanzmann vraagt of de twee mannen benadrukten hoe uitzonderlijk hun situatie was. Ja, zegt Jan Karski, volgens hen was hun probleem ongekend en kon het niet vergeleken worden met het Poolse probleem of het Russische probleem of met welk probleem dan ook: 'De situatie van de joden was zonder precedent in de geschiedenis,' dat is wat de twee mannen hem hebben verteld. En daarom kwamen ze tot de conclusie dat de reactie van de geallieerden ook ongekend moest zijn: 'Als de geallieerden geen ongekende maatregelen treffen, onafhankelijk van de militaire strategie, worden de joden volledig uitgeroeid.' Het wordt duidelijk dat de twee mannen willen dat Jan Karski de geallieerden waarschuwt. Dat hij hun boodschapper wordt. Dat hij in Londen getuigenis aflegt van het lot van de joden. Zo verklaart Jan Karski, in een plechtstatige boekentaal, die hij misschien als een soort bescherming ziet: 'Toen gaven ze me boodschappen.' In het Engels, het Engels van een Poolse emigrant, het internationale Engels, zegt

Jan Karski letterlijk: *'Then they gave me messages.'* Het lijkt wel een zin uit het Oude Testament: de engelen komen degene die ze uitverkoren hebben zeggen wat hij horen moet, opdat hij het weer verder zal vertellen. Wanneer hij deze zin uitspreekt wordt Jan Karski de boodschapper. *'Then they gave me messages'*: het meervoud is duidelijk te horen – er zijn verschillende boodschappen: 'In de eerste plaats voor de regeringen van de geallieerden', 'voor de Poolse regering', 'voor de president van de republiek Polen', 'voor de joodse leiders uit de gehele wereld', 'voor de vooraanstaande politici en intellectuelen'. Benader zo veel mogelijk mensen, zeggen ze tegen Jan Karski, zo veel als u maar kunt. Jan Karski gebruikt niet meer alleen de indirecte rede, hij begint de woorden van de twee mannen letterlijk over te brengen, alsof zij het woord nemen via zijn mond. Hij spreekt niet meer in de verleden tijd, hij onthult de boodschap – hij brengt hem over op Claude Lanzmann. Hij begint steeds levendiger te praten, zijn rechterhand gaat omhoog, zijn ogen zijn neergeslagen, soms sluit hij ze en concentreert hij zich. De boodschap opzeggen, dat heeft hij waarschijnlijk al tientallen keren gedaan, er zijn vijfendertig jaar voorbijgegaan, hij heeft al getuigenis afgelegd, het zijn woorden die hij al duizend keer heeft gezegd, die in zijn hoofd hebben rondgespookt, en toch worden ze nu door Jan Karski uitgesproken zoals ze halverwege het jaar 1942 uit de mond van twee mannen gekomen zijn, in de tegenwoordige tijd, letterlijk,

alsof de twee mannen aan het woord zijn, en hij, Jan Karski, naar de achtergrond verdwijnt. Vanaf dat moment is het gezicht van Jan Karski ook niet meer in beeld. Vanaf het moment dat hij aankondigt dat hij de boodschap zal herhalen, is het Vrijheidsbeeld te zien. De woorden 'NEW YORK' verschijnen in beeld. Men hoort de stem van Jan Karski zeggen: 'De boodschap: het mag niet worden toegestaan dat Hitler de uitroeiing voortzet. Iedere dag telt. De geallieerden mogen deze oorlog niet alleen vanuit een militair gezichtspunt beschouwen. Ze zullen de oorlog winnen, als ze voor die benadering kiezen. Maar wat hebben wij eraan? Wij zullen deze oorlog niet overleven!' Misschien wil de regisseur van *Shoah* dat we de boodschap horen zonder dat onze aandacht wordt afgeleid door de persoon die deze boodschap overbrengt; dat we de boodschap horen zoals deze oorspronkelijk uitgesproken is, alsof het de twee joodse leiders uit Warschau zijn die ons de boodschap toevertrouwen, want Jan Karski brengt de boodschap over aan Claude Lanzmann, dat wil zeggen aan de wereld, zoals hij hem in 1942 heeft overgebracht aan de wereld, dat wil zeggen aan de geallieerden: hij brengt hem over zoals een boodschapper dat moet doen, dat wil zeggen door naar de achtergrond te verdwijnen, door hem letterlijk te herhalen, in de tegenwoordige tijd, alsof de woorden uit de mond van de twee joodse leiders uit Warschau komen. En terwijl Jan Karski de boodschap herhaalt die hij op verzoek van de twee mannen in naam van het get-

to aan de wereld overbrengt, terwijl hij deze vijfendertig jaar later onvermoeibaar herhaalt, met een emotie die nog onveranderd lijkt, toont Claude Lanzmann het symbool van deze wereld waarmee Jan Karski gesproken heeft, waarmee hij spreekt en zal blijven spreken, het symbool, het embleem van de vrije wereld: het Vrijheidsbeeld. Wil Claude Lanzmann op deze manier de vrijheid van Jan Karski eer bewijzen? Of wil hij, door de afstand tussen de stem en het beeld te onderstrepen, juist de nadruk leggen op het verschil tussen het vermorzelde Europa waar Jan Karski over spreekt en het luisterrijke symbool van ‘de Vrijheid die de wereld verlicht’? Tussen het leed van de Europese joden dat met de stem van Jan Karski spreekt en datgene wat Amerika werkelijk heeft gedaan om de Europese joden te redden? Dat valt onmogelijk vast te stellen, maar terwijl de zinnen van Jan Karski zich ontrollen, gaat de camera achteruit en wordt er uitgezoomd waardoor het beeld geleidelijk kleiner wordt en ‘de Vrijheid die de wereld verlicht’ uiteindelijk een onbeduidend beeld is dat midden in het water is verdwaald; en van deze afstand vraag je je zelfs, net als in *Amerika* van Kafka, af of ze een zwaard vasthoudt en geen toorts. De stem van Jan Karski spreekt verder: ‘We hebben bijgedragen aan de mensheid. We zijn mensen. Wat ons volk overkomt is nog nooit voorgevallen in de geschiedenis.’ In deze boodschap, die voor de wereld is bestemd, worden de smeebeden vervlochten die de twee joodse leiders tot Jan

Karski richtten om hem over te halen hun boodschap te verspreiden: 'Misschien schudden we het geweten van de wereld wakker. Natuurlijk, we hebben geen eigen land. Geen regering. Geen stem bij de Volkerenbond. Daarom nemen we onze toevlucht tot mensen zoals u. Doet u het? Voert u uw missie uit?' Meerdere malen herhaalt Jan Karski met een gebroken stem: 'Begrijpt u het? Begrijpt u het?' (*Do you understand it?*) en is het onduidelijk of hij een vraag herhaalt die hem in die tijd door de twee mannen is gesteld of dat hij de vraag aan Claude Lanzmann stelt. Want de stem van Jan Karski, die maar blijft herhalen wat hem vijfendertig jaar daarvoor gevraagd is, lijkt deze zinnen ook aan ons, de kijkers van *Shoah*, te richten: 'Doet u het?' De zinnen van Jan Karski komen van ver; ze lijken verloren in de tijd en gedoemd om eeuwig herhaald te worden. Want het 'geweten van de wereld', zoals hij zegt, is dat werkelijk wakker geschud? De twee mannen die in 1942 tegen Jan Karski zeggen: 'Misschien schudden we het geweten van de wereld wakker,' hebben niets anders meer over, ze klampen zich vast aan deze hoop. Maar is het mogelijk om het 'geweten van de wereld' wakker te schudden? En heeft datgene wat we de wereld noemen nog wel een geweten? Heeft de wereld dat ooit gehad? Op dat moment in de film, als we naar de stem van Jan Karski luisteren, weten we van niet. Zestig jaar na de bevrijding van de concentratiekampen in Midden-Europa weten we dat het onmogelijk is om het geweten van de wereld wakker

te schudden, dat niets dat geweten ooit wakker zal schudden omdat het geweten van de wereld niet bestaat, de wereld geen geweten heeft, en dat het idee van de 'wereld' waarschijnlijk niet meer bestaat. 'Wij willen,' zegt hij, 'een officiële verklaring van de geallieerde mogendheden dat, naast de militaire strategie die de overwinning moet bewerkstelligen, de uitroeiing van de joden een apart hoofdstuk vormt.' En natuurlijk weten we, als we de stem van Jan Karski horen, die het verzoek van de joodse leiders van het getto van Warschau herhaalt, zoals hij dat vijfendertig jaar eerder in Londen en Amerika heeft herhaald, dat er geen officiële verklaring met betrekking tot de uitroeiing van de joden is geweest. 'Dat de geallieerde mogendheden zonder omwegen en in het openbaar verklaren dat ze dit probleem zullen aanpakken en dat het een onderdeel wordt van hun totale strategie voor deze oorlog. Niet alleen Duitsland verslaan, maar ook de overgebleven joden redden.' We weten natuurlijk dat de geallieerde mogendheden niets hebben verklaard, dat er geen onderdeel in hun totale strategie is opgenomen en dat ze noch in 1942, noch in 1943, noch in 1944 de overgebleven joden hebben gered. 'Ze kunnen Duitsland bombarderen zodra deze verklaring gepubliceerd is.' Waarom, vragen de twee joodse leiders door de mond van Jan Karski, strooien de geallieerden niet miljoenen pamfletten uit waarin de Duitsers kunnen lezen wat hun regering de joden aandoet? Als de Duitsers vervolgens niet laten zien dat ze het be-